

Cumhuriyetin Biyografik Temellerinden: Mehmet Sabri Toprak*

Serhat Küçük**

ORCID: 0000-0002-5623-5824

Öz

Tarihsel olaylar, ekonomik ve toplumsal pek çok etkenin yanı sıra belirli ölçüde kişisel saiklerle gerçekleşir. Biyografiler özellikle kişi eksenli siyasi yapılanmaların anlaşılması açısından son derece önemlidir. Olağanüstü sayılamayacak insanların biyografileri de eğer yeterli zenginlikte belgelerle desteklenmişse, geçmişin o biyografi yazılmazsa karanlıkta kalacak bir yönüne ışık tutabilir. Aynı şekilde sistemli bir biyografi, birincil kaynakların eleştirel biçimde kullanılabilmesi için bir anlamda şarttır. Döneminin meşhur, bugünün meçhul isimlerinden biri olan Mehmet Sabri Toprak da bu minvalde Cumhuriyet'in inşa sürecinin tarihini yazarken yararlanılması gereken biyografik temellerden biridir. Telgrafçılıktan Ziraat Vekilliği'ne dek geniş bir yelpazede faaliyet göstermiştir. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e meclis yapılanmaları içinde mebus olarak bulunması hasebiyle de döneminin parlamenter sistem tecrübesi en yüksek şahsiyetleri arasında yer alır. Kendisini tanımak ve yaptıklarını değerlendirmek şüphesiz ki hem geç Osmanlı hem de Cumhuriyet döneminde yaşananların anlaşılıp açıklanmasına katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Mehmet Sabri Toprak, Biyografi, Cumhuriyet Tarihi, Osmanlı Tarihi, Modernleşme

Gönderme Tarihi: 10/11/2018

Kabul Tarihi:10/12/2018

* Bu çalışma 17-19 Kasım 2016 tarihleri arasında Turgutlu'da düzenlenen Uluslararası Turgutlu Sempozyumu'nda Sabri Toprak ile ilgili sunulan tebliğ genişletilerek hazırlanmıştır.

** Dr. Öğret. Üyesi, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, E-Posta: skucuksk@hacettepe.edu.tr

One of the biographical foundations of the Republic of Turkey: Mehmet Sabri Toprak

Abstract

Historical events derive from, in addition to the economic and social factors, some individual incentives. Biographies are especially important to understand man-oriented political structures. Biographies of ordinary people can illuminate the obscured aspect of the past, if the documentation is rich enough. In addition, a systematic biography is essential for the critical use of primary sources. Mehmet Sabri Toprak, not today but in his period was a famous name, is one of the biographical foundations that should be used in writing the history of the early Republican Era. He was an active statesman in many fields from telegraph to the Minister of Agriculture. Since he served as a member of parliament in transitional period from the Ottoman Empire to the Republic, Toprak is well-experienced political figure of his time. Recognizing himself and analyzing his work will undoubtedly instrumental in understanding and explaining of what happened in the late Ottoman and Republican periods.

Keywords: Mehmet Sabri Toprak, Biography, History of The Republic of Turkey, Ottoman History, Modernization

Received Date: 10/11/2018

Accepted Date: 10/12/2018

БИОГРОФИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РЕСПУБЛИКИ: МЕХМЕТ САБРИ ТОПРАК

Резюме

Исторические, экономические и социальные события происходят не только при воздействии событий, но также с участием личностей. Биографии особенно важны с точки зрения изучения политических событий. Биографии особа важных людей, если они насыщены важными документами, могут также пролить свет на прошлое, точно так же систематическая биография необходима для критического использования первоисточников. Мехмет Сабри Топрак, один из самых известных и знаменитых людей той эпохи, является одной из биографических основ, которые следует использовать при написании истории строительства Республики. Он действовал в широком диапазоне, от телеграфии до исполняющего обязанности министра сельского хозяйства. Он также как депутат участвовал в создании парламента от Османской империи до Республики, был одним из самых опытных парламентарий. Его биография, оценка его работы несомненно, будет способствовать изучению происшедших событий в поздней Османской и ранней Республиканской эпохи.

Ключевые слова: Мехмет Сабри Топрак, биография, история Республики, Османская история, модернизация

Получено: 10/11/2018

Принято: 10/12/2018

Giriş

Prof. Dr. Ali Birinci, “Yakın tarih, hatta tarih biraz da şahısların tarihidir ve biyografik temelleri inşa edilmeden yazılamaz. Şahısları tanımak, tarihi rolleri bakımından da onları derecelendirmek şarttır”¹ diyor. Tarihsel olayların ekonomik ve toplumsal pek çok etkenin yanı sıra belirli ölçüde kişisel saiklerle de gerçekleştiği düşünüldüğünde bu görüşe katılmamak mümkün değil. Biyografiler özellikle de kişi eksenli siyasi yapılanmaların anlaşılması açısından son derece önemli. Olağanüstü sayılmayacak insanların biyografileri de eğer yeterli zenginlikte belgelerle desteklenmişse, geçmişin o biyografi yazılmazsa karanlıkta kalacak bir yönüne ışık tutabilir. Aynı şekilde sistemli bir biyografi, birincil kaynakların eleştirel biçimde kullanılabilmesi için bir anlamda şarttır.²

Döneminin meşhur, bugünün meçhul isimlerinden biri olan Turgutlulu Mehmet Sabri Toprak da bu minvalde Cumhuriyet’in inşa sürecinin tarihini yazarken yararlanılması gereken biyografik temellerden biridir. Telgrafçılıktan Ziraat Vekilliği’ne dek geniş bir yelpazede faaliyet göstermiştir. Osmanlı’dan Cumhuriyet’e meclis yapılanmaları içinde mebus olarak bulunması hasebiyle de döneminin parlamenter sistem tecrübesi en yüksek şahsiyetleri arasında yer alır. Kendisini tanımak ve yaptıklarını değerlendirmek şüphesiz ki hem geç Osmanlı hem de Cumhuriyet döneminde yaşananların anlaşılıp açıklanmasına katkı sağlayacaktır.

Hayatı

Osmanlı’dan Cumhuriyet’e iki devri yaşamış Mehmet Sabri, Osmanlı dönemi sicil kaydına göre asakir-i şahane tüfenkçi ustalığından emekli olup vefat etmiş Mehmed Ağanın oğludur. Aynı kayıtlarda Hicri 1294 Rumi 1293(1877)’te Bosna’da doğduğu bilgisi yer almaktadır. Sıbyan mektebinde mukaddemat-ı ulum(ilimlere başlangıç) tahsilinin ardından Darüşşafaka mektebinde okumuştur. Darüşşafaka’yı 1898’de birincilikle bitirmiştir.³ Türkçe ve Fransızca okur yazar.

Bu bilgiler dışında 1899-1910 yılları arasında maaş miktarıyla birlikte aldığı görevler ve ilki yirmi aylık Almanya, ikincisi iki aylık Drene Telsiz Telgraf Merkezi ve üçüncüsü Paris başta olmak üzere çeşitli Avrupa şehirlerini kapsayan bir aylık gezi olmak üzere yaptığı üç yurtdışı seyahate dair tüm bilgiler ayrıntılı olarak belirtilmiştir.⁴

¹ Ali Birinci, “Bedirhan Paşazade Halil Rami’nin Hayat Hikâyesi”, *Toplumsal Tarih*, sy. 270 (Haziran 2016): 76.

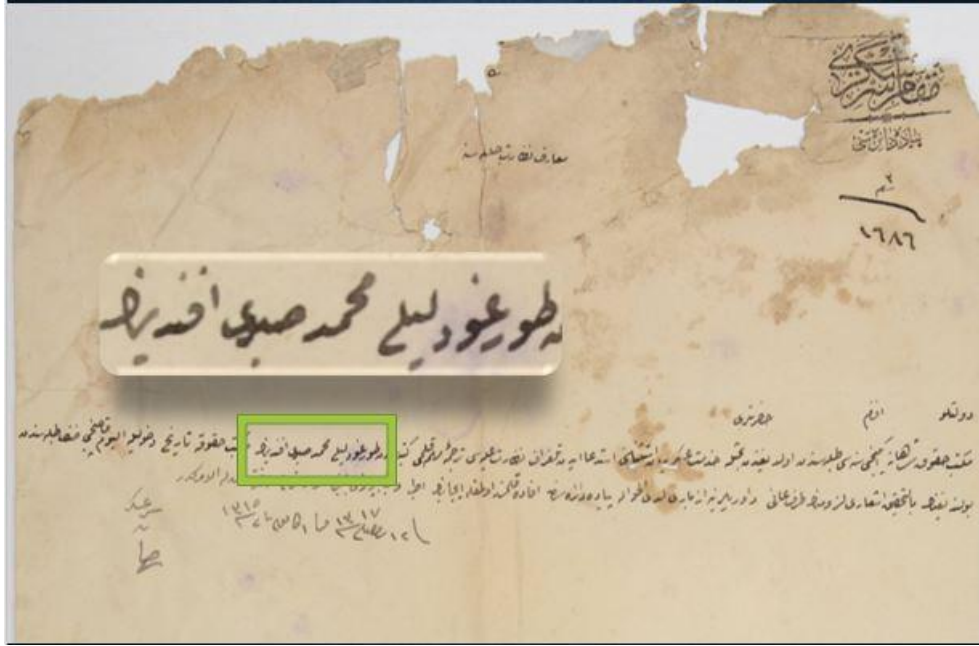
² John Tosh, *Tarihin Peşinde*, çev. Özden Arıkan, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 1997, 82-83.

³ *Darüşşafaka Türkiye’de İlk Halk Okulu*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1948, 81.

⁴ BOA. DH.SAİD. 163/49

Mehmet Sabri Toprak'ın TBMM arşivlerindeki dosyasında ise, Manisa ili Turgutlu ilçesi Hacı Muharrem Mahallesi nüfusuna kayıtlı olduğu belirtilmektedir. Ayrıca annesinin Rukiye Hanım olduğu ve Darüşşafaka'dan sonra Hukuk Mektebi'ni bitirdiği bilgisi bulunmaktadır.⁵ Osmanlı döneminde de Hukuk Mektebi talebesinden olup olmadığı hususu araştırma konusu olmuş⁶ ve yapılan tetkikatta ilgili künyede Mehmet Sabri ismine rastlanmadığı fakat yerinde yapılacak bir incelemeyle yeni bilgi edinilirse bunun bildirilmesi kararına varılmıştır.⁷

Bu yazışmalarda dikkat çeken bir husus ise Bosna'da doğduğu bilgisini kayıt altına alan Osmanlı yönetiminin, yazışmalarda kendisinden resim 1 de görüldüğü üzere "Turgutlulu Mehmed Sabri" olarak bahsetmesidir. Yine ilgili yazışmalarda "Aydın Vilayet-i Celilesine mülhak Turgutlu Kasabası'nın Zeytuncük(Hacı Muharrem'in eski adı) Mahallesi'nden" ifadesiyle TBMM kayıtlarındaki Turgutlu'nun Hacı Muharrem Mahallesi nüfusundan olduğu bilgisine tarihi bir dayanak da sunulmuştur. Dolayısıyla Osmanlı döneminde de Cumhuriyet döneminde de "Turgutlulu" Mehmed Sabri'dir.

Resim 1: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi(MF.MKT.) Dosya No: 484, Gömlek No: 44.

⁵ Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi, TBMM-II.Dönem 1923-1927*, c. III, Ankara: TBMM Vakfı Yayınları, 680.

⁶ BOA. MF. MKT. 484/44

⁷ BOA. MF. MKT. 789/52

Osmanlı Mebusan Meclisi Dönemi

Çeşitli devlet kademelerinde memuriyetin ardından İttihat ve Terakki Fırkası'na üye olup 18 Nisan 1912'de Meclis-i Mebusan'a Saruhan Livasından mebus seçilmiş, 3. dönemde de aynı yerden mebus seçilerek üyeliği 1918'e kadar devam etmiştir.⁸ Altı yıllık bu dönemde hangi konularda söz alıp neler söylediğini inceleyerek şimdiye dek kaleme aldığı bir anısı bulunamayan Mehmet Sabri Bey'i daha yakından tanımak ve bir mebus olarak karakterini anlamak mümkün.

Kanunsuz Nizamsız Posta; Telgraf; Telefon Olmaz

1330(1914) senesi Posta, Telgraf ve Telefon Nezareti bütçesinin görüşüldüğü bir oturumda postanın kanununun, telgraf ve telefonun ise hem kanun hem de nizamnamelerinin olmadığını, bunlar hazırlanmadığı sürece hem maddi açıdan hem de uygulamada olumsuzluklar yaşanacağını ayrıntılı biçimde anlatmış, fenni temelde hazırlanmış şebekeler ve bunların işleyişini düzenleyecek idari ve yasal düzenlemelerin eksikliğine dikkat çekmiştir.⁹ Bu söylemiyle teknoloji transferi meselesinin, herhangi bir aleti getirmekten ibaret olmadığını dile getirmiştir.

Avrupa Örneğinde Denge

Şehirlerin haricinde yahut dahilinde şahısların çektiği telefon hatlarında vergi alınması meselesinin tartışıldığı yine 1914 tarihli bir oturumda, Avrupa'da da bu amaçla vergi toplandığı söylemine; Avrupa'yla yapılan karşılaştırmalarda yerel gerçeklerin göz önünde bulundurulması ve bu örneklerin manipülasyon unsuru yapılmaması gerektiğini söylemiştir. Aynı oturumda telefon için yaptığı tanım şöyledir: "Telefonun muhasenatı ve menafii hakkında uzun uzadıya izahata lüzum görmem. Malum u âlileridir ki, bugün telefon bir ihtiyaç-ı medenidir; polis, jandarma ve emsali devair-i devlette ne kadar büyük bir hadim bir vasıta ise, ticarete ve sanayide de o nispette ve belki daha büyük bir nispette nafi vasıtaadır."¹⁰

İleriye Düşünme

Sıtma hastalığı ile mücadelenin tartışıldığı 1915 tarihli bir oturumda, hükümetin 150 bin liralık ilacı bedavadan dağıtmaması gerektiğini, bu sene 50 bin lira verilebilecek durumda olsa da devletin seneye bu parayı veremeyeceğini, dolayısıyla düşük bir ücretle ilacı verip gelen para ile

⁸ Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi*, 680.

⁹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC)*, 5 Temmuz 1330(1914) , Devre:3, Cilt:2, İçtima Senesi:1, 37.Toplantı, 380-384.

¹⁰ MMZC, 24 Mayıs 1330(1914) , Devre:3, Cilt:1, İçtima Senesi:1, 11.Toplantı, 179-183.

hastalıkla mücadele ordusu kurması gerektiğini belirtmiştir.¹¹ Bu tavrından hareketle günü kurtarmaktan ziyade geleceği şekillendirmeye çalışan, bir taraftan halkın ihtiyaçlarını giderirken diğer taraftan devletin varlığını, gününü ve geleceğini korumaya çalışan bir zihniyete sahip olduğu söylenebilir.

Etfal Sulh Geldiği Zaman

Darüleytamların bütçesinin görüşüldüğü 1917 tarihli bir oturumda parça parça 1 milyon lirayı bulan bütçeyi “Sulh geldiği zaman acaba devlet, bütçesinden eytam için 1 milyon lira verebilecek mi? Bugün onbinden fazla olmayan eytam, ileride yüzbinleri aşacaktır. Hükümet tabii ki yardım edecek ancak asıl yapması gereken bu çocukları gelecekte koruyacak bir müessesese oluşturmaktır”¹² sözleriyle eleştirirken geleceği şekillendirme tavrını da sürdürmüştür.

Emniyet Güçlerinin Yapısı ve İhtiyaçlarına Hassasiyet

Beyoğlu Polis Müdüriyetinin kapatılması konusunun görüşüldüğü 1917 tarihli bir oturumda buna şiddetle karşı çıkmış, kapatmaktan ziyade daim kılınması gerektiğini savunmuştur. Aynı oturumda polis müdüriyeti bünyesinde hastane kurulması için tahsisat verilmesi tartışılırken söz almış ve şöyle demiştir:

“Bizim muhafaza-i asayişimiz, muhafaza-i istirahatimiz için sokaklarda bu suretle malul düşen bu biçarelerin hayatını muhafazaya mecbur değil miyiz? Bunların hayatını, sıhhatini muhafaza etmek bize vecibe değil mi?..

Bu parayı, Müdüriyyetin talebinden evvel biz vererek, kendimizi muahaze etmeliğimiz lazımdır.

Ümit ederim ki Heyetimiz, «bu para azdır, tezyit edelim» desin ve icap ederse Müdüriyyet-i Umumiyye, bu biçareleri güzel yerlerde tedavi etmek üzere müessesat vücuda getirsin. Onların hastalıklarını tedavi etsin, çünkü onlar da aile sahibidir. Onun için bu bahsi münakaşaya lüzum görmüyorum.”¹³

Mehmet Sabri'nin bu sözlerinin ardından yapılan oylamayla bütçe kabul edilmiştir.

Yurtdışında Eğitim – Sulh Zamanı

1334(1918) senesinin başında gümrük idaresinin bütçesinin görüşüldüğü bir oturumda memurların gümrük tarife usullerini öğrenmeleri

¹¹ MMZC, 29 Şubat 1331(1915), Devre:3, Cilt:2, İctima Senesi:2, 44.Toplantı, 493-494.

¹² MMZC, 6 Kanunuevvel 1333(1917), Devre:3, Cilt:1, İctima Senesi:4, 14.Toplantı, 201.

¹³ MMZC, 5 Mart 1333(1917), Devre:3, Cilt:3, İctima Senesi:3, 49.Toplantı, 41-43.

Küçük

için Avrupa'ya gönderilmelerini, bunun devlete sulh zamanında gümrük tarifelerinin uygulanma aşamasında fayda sağlayacağını ifade etmiştir.¹⁴ Savaş zamanı barış döneminin şartlarını oluşturma çabası da yine geleceği şekillendirme tavrının bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

Posta Telgrafçılara Zam ve Yemek

1334(1918) senesinin Posta Telgraf ve Telefon Nezareti bütçesinin görüşüldüğü bir oturumda telgrafçılara maaş zammının yanında Almanya, İngiltere ve Fransa'da olduğu gibi öğle-akşam arası ve gece nöbetlerinde çay-peynir-ekmek verilsin diye öneride bulunmuştur.¹⁵

Yüzde Yüzün Hakkı

Kira bedellerinin artış oranının tartışıldığı 1918 tarihli bir oturumda artış oranının yüzde yüz olarak önerilmesine bir anekdotla karşı çıkmıştır:

“Bendeniz, Kadıköy'de Paris Mahallesi'ni gezdim, bir - iki akarı ziyaret ettim. Birisi altı odadan mürekkep bir bina, Bu bina rutubetli bir toprak üzerine tenekeden yapılmış. Her odanın içinde bir aile oturuyor. Merak ettim, sordum. Ev sahibi beni kabul etti. Ev sahibi de dul bir kadın. Bu her odayı onar kuruş bedel ile kiraya veriyor. Bina altı değil, sekiz odadır. Şimdi burada bu kanunun tatbikinde ne netice hâsıl olacağını düşünelim. Ev sahibi, her odadan 10 kuruş kira almak şartıyla 80 kuruş kira alıyordu. Bu kanun mucibince kira 160 kuruşa balığ olacak. İçeride oturan dul kadınlara sordum: «Neyle geçinirsiniz?» dedim, -Hükümet tarafından verilen 30 kuruş ile geçiniriz cevabını verdiler - «Başka bir iş bulamıyor musunuz?» dedim. -« Bulamıyoruz. Nereye gidelim, nerede çalışalım? Burada Hükümetin verdiği 30 kuruşla ekmek alıp yiyoruz» dediler.”

Şimdi kiralar yüzde 100'e iblâğ edildiği takdirde acaba burada mağdur olacak müste'cir(kiracı) midir, mucir(ev sahibi) midir? Eğer yüzde 50 zam ile kalacak olursa mucirin hakkı zayi edilmiş midir? Zannederim ki, mucirin hakkı zayi edilmemiş bulunur. Çünkü mucir 80'e karşı 120 kuruş para alacak. Halbuki müste'cirler, aldıkları 30 kuruşun 15 kuruşunu kiraya vereceklerdir. Çünkü bu kanun en ziyade en süfli, en aşağı tabakada bulunan biçare acezeler hakkında tatbik olunur. Binaenaleyh, bu maddenin ipkası bizim gözettiğimiz maksada

¹⁴ MMZC, 26 Şubat 1334(1918) , Devre:3, Cilt:2, İçtima Senesi:4, 57.Toplantı, 534-535.

¹⁵ MMZC, 2 Mart 1334(1918) , Devre:3, Cilt:2, İçtima Senesi:4, 60.Toplantı, 624.

katiyyen münafidir zanneder ve bunun için tayyını(kaldırılmasını) istirham eylerim.”¹⁶

Aynı tartışmada; “biz meclis mensupları kanunlar çıkarıp kararlar alırken yüzde elliyi değil yüzde yüzü düşünmeliyiz” diyerek siyasetçinin taşınması gereken sorumluluğun altını çizmiştir. Verdiği örnek, yaşadığı yerdeki ihtiyaç sahiplerinin sıkıntılarını yerinde tetkik ederek yakından izlediğini, gösterdiği tavır ise siyasetçinin toplumun tüm kesimlerine karşı sorumluluğunu unutmadan karar alması gerektiğine olan inancını yansıtmaktadır.¹⁷

Fenerbahçe Kulübü Başkanlığı

Mehmet Sabri Bey’in Mebusan Meclisi’nde mebusluk faaliyetini sürdürdüğü sırada üstlendiği bir başka görev Fenerbahçe Başkanlığı’dır.

İttihat ve Terakki Fırkası, futbol sahalarına el atan ülkedeki ilk siyasi partidir. İttihatçıların çoğunun yurt dışında öğrenim görmüş olması, Rumeli’den gelmeleri, Dünya’ya açık olmaları, Paris ve Londra’dan bu anlamda etkilenmeleri sayılabilecek nedenler arasındadır. Ancak baskın neden futbolun kitlesel özelliğini ilk kavrayan iktidar olarak bu kavrayışlarının Osmanlı Devleti’nde ele geçirdikleri iktidarı en geniş biçimde değerlendirme isteğine hizmet edebileceğini fark etmeleridir. İlgileri de tek bir kulüple sınırlı değildir. 1912’de İzmir’de kurulan Karşıyaka Kulübü’nün lokali/kurulduğu bina, İttihat ve Terakki Fırkası’nın binasıdır. Aynı şekilde iki yıl sonra kurulan Altay’ın kuruluş yeri de yine İttihatçıların damgasını taşır. İttihatçı Maarif Nazırı Necati Bey İzmir’de kendi odasını Altay’a verecek Altay da İttihatçı kulübü olarak tarihe geçecektir. Partinin Hicaz Yolları Genel Müdürü Hulusi Bey’in Fenerbahçe’nin Kuşdili’nde kulüp lokalini muhteşem bir törenle açması boşuna değildir. O dönemde İttihat ve Terakki’nin Fenerbahçe’yi ele geçirme istemesinin nedeni, kulübün iki yıl üst üste lig şampiyonluğunu kazanması ve halk takımı olarak doğup artan biçimde halkın sempatisini kazanmasıdır. Halk ve şampiyonluk partinin gözünü almıştır. İttihat Terakki’nin genel sekreteri ve Nafia Nazırı Hulusi Bey ile amaç hasıl olmuş 1914-1915 Hulusi Bey kulübün başkanlığına getirilmiştir. 1915’te başkanlığı kabine arkadaşı Maarif Nazırı Nazım Bey’e devretmiştir.¹⁸ Mehmet Sabri Toprak da görünen o ki bu esnada zincirin halkalarından biri olmuş ve muhtemelen fırka tarafından verilen vazifeyi yerine getirmiştir.

¹⁶ MMZC, 31 Mart 1334(1918) , Devre:3, Cilt:3, İçtima Senesi:4, 79.Toplantı, 521-522.

¹⁷ MMZC, 31 Mart 1334(1918) , Devre:3, Cilt:3, İçtima Senesi:4, 79.Toplantı, 521-522.

¹⁸ Yalçın Doğan, *Fenerbahçe Cumhuriyeti*, İstanbul: Tekin Yayınevi, 1989, 35-40.

Teceddüt Fırkası Girişimi

- *Kuruluş Tarihi:* 9 Teşrin-i sani 1334 (9 Kasım 1918)
- *Yönetim Kurulu:* İsmail Canbolat, Tevfik Rüştü, Mehmet Sabri(Toprak), Faik ve Seyit beyler.
- *Fırka Kalemi:* Şemsettin (Günaltay), Yunus Nadi, Mustafa Fevzi.

İttihat Terakki'nin Kadıköy Katib-i Mesulü Mehmet Sabri¹⁹,nin de içinde bulunduğu Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından on gün sonra aceleyle kurulmuş bir partidir Teceddüt Fırkası. İttihat ve Terakki Fırkası'nın savaşın sorumlusu olarak üzerine tüm eleştiri oklarını çektiği günlerde fırkanın yok olmamak için içine girdiği bir dönüşüm arayışının sonunda, harbin ilanında ve idaresinde rol oynamış ileri gelen şahsiyetleri hariçte bırakarak teşkilatı koruma yönünde ulaşılan çözümdür²⁰. Başka bir deyişle İttihat ve Terakki'yi değişik bir isim altında sürdürme girişimidir.²¹

Mehmet Sabri Toprak ve Mustafa Kemal

Teceddüt Fırkası'nın kurulup faaliyete geçtiği günlerde Mehmet Sabri Bey ile Mustafa Kemal arasında bir görüşme gerçekleşir. Mustafa Kemal'in yirmi dört yıl boyunca yaveri olan Cevat Abbas Gürer'in anılarında anlattığına göre Mehmet Sabri Toprak bu dönemde yanında Kara Kemal ile Mustafa Kemal'i ziyarete gider. Mustafa Kemal'e İstanbul'da bir hükümet darbesi yapması için varisi buldukları İttihat Terakki'nin maddi mirasını kendisinin emrine vereceklerini söylerler.²²

Bu noktada akla iki husus gelecektir. İlki ortada kayda değer bir meblağ var mı? Bu kişiler vaatlerini yerine getirebilecek yetkiye sahip mi?

İlk sorunun cevabı fırka kurulduğu dönemde de merak edilmiştir. Çeşitli rivayetlerin ortada dolaştığı bu dönemde hükümet, fırkanın hesaplarını incelemek istemiş ve oluşturulan komisyon 1918 yılı kasasını 461 bin kuruş olarak açıklamış, ülke geneli taşınmazlarla milyonun üstünde bir varlık tespit edilmiştir. Fırkanın mütareke döneminin en zengin partisi olduğunu söylemek gerekir.²³

İkinci hususu açıklayıcı bilgi 1926'da İttihatçılara yönelik Ankara'da başlayan İstiklal Mahkemesi yargılamalarında defaatle dile getirilmiştir. Sorgulanan pe çok ittihatçının ifadesiyle Teceddüt Fırkası'nın reisi ve

¹⁹ *Milli Mücadele Döneminde Bekirağa ve Malta Anıları (1919-1921)*, haz. Mehmet Akif Bal, İstanbul: Özgü Yay., 2003, 281.

²⁰ Hüseyin Cahit Yalçın, *Talat Paşa*, İstanbul: Ötüken Yay., 2018, 93.

²¹ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt II Mütareke Dönemi 1918-1922*, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yay., 1986, 92.

²² Cevat Abbas Gürer, *Cepheden Meclise Büyük Önder ile 24 Yıl*, derleyen: Turgut Gürer, İstanbul: Özkaracan Matbaacılık, 2006, 208.

²³ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, 96-98.

İttihat ve Terakki'nin metrukatının fiilen teslim edildiği isim Sabri Toprak²⁴. Bu yetkisi meselesini Meclis-i Mebusan'daki bir beyanattan da anlamak mümkün. Teceddüt Fırkası üyesi Sivas Mebusu Dikran Barsamyan bir konuşmasında: “.. Mensup bulunduğum Teceddüt Fırkası lideri Saruhan mebusu (Mehmet Sabri) muhteremin beyanatı üzerine, bendeniz de kabineye bila kayd u şart itimat beyan etmekteyim.” Dolayısıyla fırkanın reisliğine kağıt üzerinde Âyan'dan Hüsnü Paşa getirilmişse de, bu görevi Saruhan Mebusu Mehmet Sabri üstlenmiştir.²⁵

Peki Mustafa Kemal'in cevabı ne olmuştur? Kendisi bu ikiliye cevaben hükümet darbesinin bir netice vermeyeceğini, esaslı olarak milli bünyeyi harekete geçirmek için yalnız İstanbul'da değil; bütün anavatanda onu teşkilatlandırmak lazım geldiğini özetle anlatmıştır²⁶. Aslında sorunun bu denli net, cevabın bu kadar ayrıntılı olması da bir takım düşünceler uyandırıyor: Red cevabı alma ihtimaline karşı kişiyi canından edebilecek böyle bir teklifin Mustafa Kemal'e açıkça yapılması, kabul etmese bile teklif sahiplerine zarar verecek bir iş yapmayacağı hususunda Mehmet Sabri'nin Mustafa Kemal'e duyduğu güveni yansıtmaktadır. Aynı şekilde Mustafa Kemal'in sadece, olmaz diyerek geçiştirebilecekken, cevabını, ülke geneline yayılması gereken direniş fikrinden de bahsederek vermesi, güven konusunun karşılıklı olduğunu gösteriyor.

Nitekim Mustafa Kemal'in Sabri Toprak'a duyduğu güven Cumhuriyet'in ilanına giden süreçte de devam etmiştir. Birinci ve İkinci Grup tartışmalarının yaşandığı dönemde, Teşkilat- Mahsusa Başkanlığı yapmış Hüsamettin Şentürk Erkan-ı Harbiye'nin gizli istihbaratında çalışmaktadır ve Türk ordusuna yönelik dahili ve harici faaliyetleri takip etmektedir. İşte bu noktada ülke içinde çeşitli noktalara telgraflarla çok gizli direktifler göndermesi gerektiğinde yine güvenilen kişi Sabri Toprak olacaktır. Mustafa Kemal'in o dönemde Telgraf Umum Müdürü olan Toprak'a verdiği görev, Hüsamettin Bey'in gece, gündüz istediği saatte istediği kimselerle gizli iletişimini sağlamaktır.²⁷

Malta Sürgünü Günleri

Milli Mücadele döneminde Malta'ya sürgüne gönderilen kişiler arasında yer alan Türkiye'nin ilk Emniyet Umum Müdürü Ahmet Enver, yıllar sonra kendisine sorulan “hangi suçtan ötürü Malta adasına gönderildiniz sorusuna: “Ne suçu evlat,.. İngilizler, memleketimizde fikir ve

²⁴ Erol Şadi Erdiñç, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Yargılamaları III: Ankara İstiklâl Mahkemesi ve Siyasî Yargılama*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2018, 92, 150, 154, 155.

²⁵ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, 100.

²⁶ Gürer, *Cepheden Meclise*, 208.

²⁷ Samih Nafiz Tansu, *İki Devrin Perde Arkası: Teşkilat-ı Mahsusa Başkanı Hüsamettin Ertürk*, İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yay., 2011, 578.

Küçük

askerlik bakımından birer otorite olanların, bir hükümet kurmalarından korkuyordu. İşte bu sebeple onları İstanbul'dan uzaklaştırdılar. Gerçi kendilerine göre bize isnat ettikleri bir suç vardı. Bu da vatanını sevmek suçu idi” diye cevap vermiştir.²⁸

Mehmet Sabri Bey de resim 2’de görüleceği üzere sürgüne gönderilen bu isimler arasındadır. İngiliz Amiral Calthorpe’un “ikinci sınıf” sürgünler olarak adlandırdığı, 28 Mayıs 1919 günü İstanbul Bekirağa Bölüğü cezaevinden alınıp²⁹ 2 Haziran 1919 günü Malta’ya bırakılan 41 kişi arasında Malta’da sürgün günleri geçirmeye başlamıştır³⁰. Bu dönemde resim 3’te görüleceği üzere Fethi Okyar, resim 4’te görüleceği üzere Ziya Gökalp gibi isimlerle bir araya gelmiştir.

6 Aralık 1919’da İngiliz Yüksek Komiserliği, Malta sürgünlerinin ilk kez suç sınıflarına göre, ayrıntılı bir listesini yapıp sürgünleri A, B ve C olmak üzere üç sınıfa ayırmıştır:

- A. Zulüm yapmış olmakla suçlananlar (16 kişi) AĞIR SUÇLU
 - B. Zulüm Yapılmasına Göz yummuş olmakla suçlanan eski iktidar üyeleri (17 kişi) HAFİF SUÇLU
 - C. Zulüm politikasıyla ilişkileri bulunduğu söylenemeyecek olanlar. (21 kişi) NERDEYSE SUÇSUZ
- Mehmet Sabri Toprak ise bu tasnifte C grubunda yer almıştır.³¹

Resim 2: Malta Günlerinden Bir Toplu Fotoğraf. 11 numaradaki isim Mehmet Sabri Toprak.³²

²⁸ “Malta Sürgünleri”, röportaj: İhsan Birinci, *Hayat Tarih Mecmuası*, sy 9 (Ekim 1966): 23.

²⁹ *Milli Mücadele Döneminde Bekirağa*, 281.

³⁰ Bilal N. Şimşir, *Malta Sürgünleri*, İstanbul: Milliyet Yayınlar, Nisan 1976, 120, 123-124.

³¹ Şimşir, *Malta Sürgünleri*, 249-251.

Resim 3: Malta Günlerinden Bir Fotoğraf. Mehmet Sabri Toprak aralarında Fethi Okyar'ın olduğu bir grupta birlikte.³³

Resim 4: Malta Günlerinden Bir Fotoğraf. Mehmet Sabri Toprak, Ziya Gökalp'in Felsefe derslerinden birinde.³⁴

³² "Malta Sürgünleri", 24.

³³ Mehmet Akif Bal, *Sürgün Türkler Milli Mücadele Döneminde Malta Sürgünleri*, İstanbul: Gahura Kitabevi, 2007, 433.

Küçük

Arada kaçanlar hariç tutukluların büyük çoğunluğu Milli Mücadele'nin ardından yürütülen görüşmeler neticesinde ülkeye dönebilecekken daha erken dönüp Milli Mücadele'de aktif olarak yer alan Mehmet Sabri Bey'in adadan ne zamana ayrıldığı şimdiye kadar kendisiyle ilgili çalışmalarda belirtilememiştir.³⁵ Ancak yine sürgündeki isimlerden Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Malta'dayken yazdığı mektuplardan anlaşıldığı üzere aralarında Mehmet Sabri'nin de bulunduğu on kişiye:

1. Habip Bey (Bolu Mebusu)
2. Mehmet Sabri Bey (Saruhan Mebusu)
3. Halil Bey (Yüzbaşı doktor)
4. İzzet Efendi (Tabur katibi)
5. Mithat Bey (Bolu İttihat ve Terakki murahhası)
6. Hâzım Bey (Binbaşı Selanikli)
7. Hasan Fehmi Efendi (Sinop Mebusu)
8. Mihail (Sarrafoğlu Ürgüplü)
9. Sudi Bey (Lazistan Mebusu)
10. Celal Bey (Miralay Samatya Garnizon Kumandanı)

Haziran 1920'de tahliye olacakları haberi verilmiş ve bu on kişi 20 Temmuz 1920'de serbest bırakılmışlardır.³⁶ Böylelikle Mehmet Sabri Bey'in 14 aya yakın süren sürgün günleri bu tarihte sona ermiştir.

Milli Mücadele Günleri

Malta'daki sürgünü biter bitmez Anadolu'ya geçip Milli Mücadele'ye katılan Mehmet Sabri Bey, Refet (Bele) Paşa tarafından 23 Aralık 1920'de Posta ve Telgraf Umum Müdürlüğü görevine getirilmiştir.³⁷ Bu görev sırasında Milli Mücadele'nin kadrolaşmasına katkı sağlamaya çalışmış³⁸ ancak esas sıkıntıyı iletişim alt yapısını kurma aşamasında yaşamıştır.

Mehmet Sabri'nin zamanında idare yokluk içindedir. Örneğin ambarlar bomboştur. Ankara Telgrafhanesi'nin makine ve pil donanımı yeterli değildir. Elde pul da yoktur. Pullar ikiye bölünerek kullanılır fakat bu da yeterli olmaz. Ağaç damgalar kullanımına kadar çeşitli çözümler

³⁴ Bal, *Sürgün Türkler*, 433.

³⁵ Seyfi Yıldırım, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Bir Bürokrat ve Siyasetçi: Mehmet Sabri Toprak (1878-1938)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* XXIV, sy 71 (Temmuz 2008): 527.

³⁶ *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Malta Mektupları*, haz: Ali Suat Ürgüplü, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay., 2015, 115-116.

³⁷ *Geçmişten Günümüze Posta*, Ankara: PTT Genel Müdürlüğü, 2007, 223.

³⁸ *Mustafa Abdülhalik Renda Hatırat*, yay. haz. Ayaç Demirci-Sabri Sayarı, İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2018, 224-225.

denendikten sonra İstanbul'dan önemli miktarda pil, pul ve telin Anadolu'ya geçişi sağlanır.³⁹

O dönemde Ankara'nın İstanbul ile ulaşımını yalnız İnebolu İskelesi temin etmektedir. İstanbul'dan kaçak taşınan tüm malzeme buradan Ankara'ya gelir. Bu nedenle Kastamonu ile haberleşmenin önemi artmışken varolan tek tel bağlantı yeterli değildir. Sabri Bey'in ilk etapta bütün faaliyet ve girişimleri bu bağlantıyı kurmak yönündedir. Bu amaçla eksik olan tel ihtiyacını gidermek için Ruslardan kalma tellerin, o bölgelerden Ankara'ya taşınmasını ve nihayetinde hattın kurulmasını sağlamıştır.⁴⁰

Birinci, İkinci İnönü muharebelerinden Sakarya Savaşı'na kadar Mehmet Sabri Bey, Salim ve muhasebe müdürü Suphi beylerle haberleşmeyle birlikte bütün işletme vesair işleri yürütmek zorunda kalır. Ancak Sakarya Savaşı'na onbeş yirmi gün kala iki kişi ekibe dahil olur. Yunan ilerleyişi nedeniyle haberleşme merkezinin Kayseri'ye nakledilmesi kararlaştırıldığında ise, Sabri Bey yanına aldığı birkaç katiple Ankara'da kalıp faaliyetini sürdürmeyi tercih eder.⁴¹ Milli Mücadele süresince Umum Müdürlük görevini yürüten Mehmet Sabri Bey, savaştan sonra da bir müddet bu göreve devam etmiştir. Kendisi icraatı esnasında çok sert ve şiddetli hareket eder görüntüsü taşımakta ise de bir iki istisna dışında mesai arkadaşlarının hiçbirisini ağır şekilde cezalandırmamıştır. Ona göre, amirlerin otoritesi, bilgi, icraat ve prensipleri ile teessüs eder. Sabri Bey'in Milli Mücadele esnasındaki başarılı hizmetlerine bir örnek teşkil etmesi bakımından Sakarya Savaşı'nı müteakip Garp Cephesi Kumandanı İsmet (İnönü) Paşa tarafından Umum Müdür Sabri Bey'e yazılmış telgraf şöyledir:

“Posta ve Telgraf Müdürü Umumisi,

Sabri Beyefendi Hazretlerine,

Muharebe umurunun hüsnü tanzimi ile memur ve malzemenin ikmal ve itmamı hususunda her veçhile ibzal buyurulmuş olan muaveneti âlilerine hassaten teşekkür ederim.

24 Ağustos 1337

Garp Cephesi K.
İSMET”⁴²

Türkiye Büyük Millet Meclisi Dönemi

Mehmet Sabri Bey'in TBMM bünyesindeki faaliyetleri genel olarak şöyle özetlenebilir:

³⁹ Handan Diker, “Cumhuriyet'in İlk Döneminde Haberleşmenin Gelişimi: P.T.T. Örneği”, Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, 1995, 45-47.

⁴⁰ A. Baha Gökoğlu, *İnkılabımızda Posta ve Telgrafçılar*, İstanbul: İkbal Kitaphanesi, 1938, 13-14.

⁴¹ Gökoğlu, *İnkılabımızda Posta ve Telgrafçılar*, 15-16.

⁴² Reşat Alşan, “Cumhuriyetin Kuruluşu ve İlk Onbeş Yılında PTT İşletmesi”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* VI, sy 17 (Mart 1990): 400.

Küçük

2. Dönemde: Saruhan (Manisa) Mebusu (3. İnönü Hükümetinde Tarım Bakanı)

3. Dönemde: Saruhan (Manisa) Mebusu – 13 Şubat 1929’da vekillikten istifa ve Bükreş Elçiliği- 1 Nisan 1930’da Cebelibereket (Adana) Mebusu

4. Dönemde: Manisa Mebusu

5. Dönemde: Manisa Mebusu

Milli Mücadele’den sonra bir müddet Almanya’ya giden Mehmet Sabri Bey, dönüşünde TBMM’nin II. Dönem seçimlerine katılmış ve yapılan seçimde 603 oy alarak Saruhan’dan milletvekili seçilmiştir. 12 Ağustos 1923’te mazbatasını onaylanmıştır. Posta ve Telgraf, Hariciye, Nizamname-i Dahili ve Tütün ve Sigara Kağıdı İnhisarı Layihasını Tetkik komisyonlarında çalışmış. Üç kez Posta ve Telgraf Komisyonu Başkanlığına, 26 Ağustos 1923’te 188 oy alarak TBMM Birinci Başkanvekilliğine seçilmiştir.⁴³ Üçüncü İnönü hükümetinde de Tarım Bakanı olarak görev almıştır.

II. TBMM İlk Başkanlık Divanı

Başkan: Mustafa Kemal Paşa (İzmir)

2.Başkan: Ali Fuat Paşa (Ankara)

1.Başkanvekili: Mehmet Sabri (Manisa)

2.Başkanvekili: İsmet Bey (Çorum)

İdare Amirleri

Rasim Bey (Sivas)

Asaf Bey (Hakkari)

Fuat Bey (Rize)

Katipler

Haydar Rüştü Bey (Denizli)

Vasıf Bey (Manisa)

Ruşen Eşref Bey (Afyon)

Falih Rifki Bey (Bolu)⁴⁴

Üçüncü İnönü Hükümeti (4 Mart 1925)

- Başbakan : İsmet İnönü
- İçişleri : Cemil Uybadın
- Dışişleri: Tevfik Rüştü Aras
- Milli Savunma: Recep Peker
- Adalet: Mahmut Esat Bozkurt
- Bayındırlık: Süleyman Sırrı
- Maliye: Hasan Saka
- Ticaret: Ali Cenani
- Sağlık: Refik Saydam

⁴³ Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi*, 681.

⁴⁴ Mahmut Goloğlu, *Milli Mücadele Tarihi-V 1923 Türkiye Cumhuriyeti*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay., 2011, 224.

- Eğitim: Hamdullah Suphi Tanrıöver
- Tarım: Mehmet Sabri Toprak
- Denizcilik: İhsan Eryavuz⁴⁵

TBMM'deki Konuşmaları

Osmanlı dönemi mebusu Mehmet Sabri ile Cumhuriyet dönemi mebusu Mehmet Sabri'yi karşılaştırmak için yine meclis çatısı altında söylediklerine bakmak yararlı olacaktır.

Cumhurbaşkanının Görev Süresi ve Mustafa Kemal'e Güven

1924 anayasası görüşmelerinde Cumhurbaşkanı'nın yedi yıl için seçileceğini öngören 31.madde görüşmelerinde Manisa Mebusu Mehmet Sabri Toprak, Maraş Mebusu Mithat ve Çorum Mebusu Ferit beylerle sürenin yedi değil dokuz yıl olmasını teklif etmişlerdir. Sonunda bir seçim dönemi süresi yani 4 yıl kabul edilmiştir.⁴⁶

Mübadiller ve Usul

1339(1923)'da Mübadele İmar ve İskân Kanunu'nun görüşüldüğü bir oturumda Karesi Mebusu Hulusi Bey gibi bazı mebuslar “muhacirler iskelelerde beklerken biz burada ekseriyet yapamıyoruz” diye usul kaynaklı yavaşlığa sitem ederken, Mehmet Sabri kendisi de bir muhacir olmasına karşın söz alıp usulün karar almayı yavaşlatacak bir başka yönüne dikkat çekip her ne olursa olsun usulü oluşturan kanun ve nizamın her zaman önde tutulması gerektiği yönünde görüş bildirmiştir.⁴⁷

Mektep-Medrese İkiligi

Mektep talebesinin ders kitaplarından alınacak posta ücretinin düşürülmesi önerisinin tartışıldığı 26 Kasım 1923 tarihli oturumda, medreselerdeki kitapların da bu kapsama alınması istendiğinde şöyle demiştir: “Efendim, Medrese de bir mekteptir, inşallah bunların birleştiğini de görürüz. Şeriye Vekâleti (elindeki kitap listesini) Maarif'e bildirir, Maarif de bunlar mekteptir der, mesele hallolur. ...Maarif Vekâletini esas itihaz etmek çok doğrudur.”⁴⁸ Bu sözleri yaklaşık 3 buçuk ay sonra çıkacak

⁴⁵ Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi, 3. Kitap 1.Bölüm Yeni Türkiye'nin Oluşumu (1923-1938)*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1995, 116.

⁴⁶ Mahmut Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-I 1924-1930 Devrimler ve Tepkileri*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay., 2011, 50-51.

⁴⁷ Türkiye Büyük Millet Meclis Zabıt Ceridesi (TBMMZC), 1.11.1339(1923) , Devre:2, Cilt:3, İçtima Senesi:1, 46.Toplantı, 175.

⁴⁸ TBMMZC, 26.11.1339(1923) , Devre:2, Cilt:3, İçtima Senesi:1, 58.Toplantı, 622-623.

Küçük

Tevhid-i Tedrisat Kanunu'yla gerçekleşmiştir. Hatta bu tartışmanın 3 Mart 1924 tarihli kanunun çıkışına hizmet ettiği de söylenebilir.

Meclis Çalışma Saatleri ve Kanun-Nizam İhtiyacı

Yine aynı oturumda, meclisin çok çalışıp çok üretmesi gerektiğini bunun için de ya hem sabah hem akşam toplanarak ya da öğlen birden akşam yediye kadar ara vermeksizin çalışmayı teklif etmiştir⁴⁹. “Biz mebuslardan en büyük beklenti kanunlar oluşturmamızdır. Gece gündüz çalışarak bu vazifeyi yerine getirmeliyiz” söylemini farklı oturumlarda da sürdürmüştür. Ayrıca Osmanlı dönemindeki kanunsuz nizamsız işlerin aksayacağı söylemini hemen hemen aynı ifadelerle burada da dile getirmiştir.⁵⁰

Söz Senettir

Türkiye Seyrisefain İdaresinin 1340 senesi bütçesi münasebetiyle gerçekleştirilen 19.3.1340(1924) tarihli oturumda, Ticaret Vekili Hasan Bey'e uzman istihdamı konusunda öneride bulunduktan sonra gereğini yapacağını belirten vekile: “O halde sözünüzü senet ittihaz ederim ve âtide de bunu görmek isterim” demiştir. Bu tavrıyla; bir iki deneme olsa da ekseri tek partinin hüküm sürdüğü, muhalefet partisi(leri)nin bulunmadığı mecliste, denetim mekanizmasının işlemesine bireysel olarak katkıda bulunmaya çalışmıştır denebilir.⁵¹

Mazi-Âti İkilemi

1924 tarihli bir oturumda sarf ettiği “İnsanlar için daima maziyi bırakarak âtiden süratle istifadeye çalışmaları en mâkul bir harekettir.”⁵² sözü de geleceği düşünen, planlayan yönünün düşünsel temelini yansıtır bir ifade niteliğindedir.

Dış Politika ve Sefir İhtiyacı

Hariciye Nezareti'nin 1340(1924) bütçesinin görüşüldüğü bir oturumda, Dünya Savaşı tecrübesinden dersler çıkarıp büyük küçük demeden hemen her yerde ne olup bittiğinden haberdar olunması gerektiğini ve sadece siyasi değil, sosyo-ekonomik gelişmelerin de takip edilmesinin önemini uzun uzun anlattıktan sonra şöyle der: “Bugün o kanaattem ki en küçük bir Hükümet nezdinde ve münhasıran o Hükümete aid olarak iki

⁴⁹ TBMMZC, 26.11.1339(1923), Devre:2, Cilt:3, İçtima Senesi:1, 58.Toplantı, 625.

⁵⁰ TBMMZC, 27.12.1339(1923), Devre:2, Cilt:4, İçtima Senesi:1, 75.Toplantı, 516-519.

⁵¹ TBMMZC, 19.3.1340(1924), Devre:2, Cilt:7/1, İçtima Senesi:2, 16.Toplantı, 740.

⁵² TBMMZC, 19.3.1340(1924), Devre:2, Cilt:7/1, İçtima Senesi:2, 16.Toplantı, 751.

hükümete şâmil olmamak suretiyle birer mümessilimizi bulundurmak siyaseti hariciyemiz icabatındandır.”⁵³

Sakarya-İktisat Eşdeğerliği ve Ulaşım İhtiyacı

Mersin Limanı imtiyazı meselesinin görüşüldüğü 1340(1924) tarihli bir oturumda söz alıp şöyle demiştir:

“Memleketin selâmeti atiyesi, tıpkı Sakarya Zaferinin saadeti memleket için ehemmiyeti ne ise, iktisadiyatımızın da terakki ve inkişafı selâmet ve saadeti memleket için aynı ehemmiyettedir. En büyük mesele, iktisadiyatımızın memleketimizde biran evvel teessüs ve takarrürüdür. ...Eğer memleketimizde limanlarımızı yapamayacak ve şimendiferlerimizi tesis edemeyecek olursak memlekette iktisadiyatın vücuda gelmesine imkân yoktur. ...Benim maruzatım, hükümetimiz süratle bu meseleyi tetkik ve tespit etmeli, umur-ı nafia siyasetini vazetmeli, ona göre yürümelidir. Eğer böyle iki takrir ile bir liman, iki takrirle bir şimendifer yapmaya kalkışırsak zannederim ki memlekette umur-ı nafia vücuda gelemeyecektir.”⁵⁴

Dolayısıyla ihtiyaçları doğru tespit etmenin önemi kadar çözümün de, temelleri sağlam genel bir politika ile gerçekleşmesi gerektiğinin altını çizmiştir.

Musul Meselesi

Başvekil İsmet Paşa'nın Musul Meselesi hakkında beyanatta bulunduğu 18.10.1340(1924) tarihli oturumda Yunus Nadi (Abalıoğlu) gibi pek çok isim, meselenin Cemiyet-i Akvam'da Türkiye lehine çözüleceğine dair inançla ve milli duygularla ateşli konuşmalar yaparken söz alan Mehmet Sabri Bey şöyle der: “Cemiyeti Akvam son zamanın vücuda getirdiği bir müessesedir. Cenab-ı Hak'tan temenni ederiz ki, bu müessese inkişaf etsin. Beşeriyete, insaniyete birçok hizmet etsin. Fakat yeni müesseselerin birtakım ahval-i ruhiyesi vardır. Efendiler, yeni müesseseler, tamamen vücuda geldiklerine kanaatleri yoktur. Bunu temin etmek için fazla mesai sarfederler. O müessesenin bekası için bazı hissiyatın tahtı tesirinde kalırlar. Sonra her ne suretle olursa olsun o müesseseyi teşkil eden aza iki nüfuzun tahtı teskindedir. Birisi kendi Hükümetinin diğeri millî vicdanının tahtı teskindedir.”⁵⁵ Nitekim zaman kendisini haklı çıkaracak, Milletler Cemiyeti'nden mecliste o gün dile getirilen beklentilerin aksi karar çıkacaktır.

⁵³ TBMMZC, 19.3.1340(1924), Devre:2, Cilt:7/1, İçtima Senesi:2, 16.Toplantı, 752.

⁵⁴ TBMMZC, 14.4.1340(1924), Devre:2, Cilt:8/1, İçtima Senesi:2, 37.Toplantı, 680-682.

⁵⁵ TBMMZC, 18.10.1340(1924), Devre:2, Cilt:9, İçtima Senesi:2, 45.Toplantı, 20.

Yol Yapımına Zorunlu Katkı

Yol yapımında kişilere çalışma zorunluluğu getiren kanunun görüşüldüğü 1.1.1341(1925) tarihli oturumda fenni usul ve esaslara riayeti savunan Mehmet Sabri Bey'in kanaati şudur: "Bedeni mükellefiyetin getireceği, bireyde bir hiss-i isyandan ibarettir." Bu düşüncesinin yersiz olduğu iddialarına ise "İnşallah beş sene sonra görüşürüz" diyerek cevap vermiştir.⁵⁶

Ziraat Vekilliği ve Ziraat İşleri

Sabri Toprak, Üçüncü İnönü Hükümeti'nde 4 Mart 1925'ten itibaren Ziraat Vekili olarak yer almış ve bu görevi 1 Kasım 1927 tarihine dek sürdürmüştür⁵⁷. Ziraat Vekilliğine atandıktan birkaç gün sonra mecliste yaptığı konuşmada, yönetimi altında namus ve liyakatleri dahilinde çalışan kimseyi azletmeyeceğini, zirai meseleleri ise tek başına hükümetçe değil hükümet-halk işbirliği ile çözülebileceğini vurgulamıştır. Vekil olarak yaptığı ilk işin ise hal-i hazırdaki zirai durum hakkında her yerden bilgi toplamak olduğunu belirtmiştir⁵⁸. Memleketin zirai durumu hakkındaki ısrarlı sorulara ise "Dert, hakikaten büyüktür. Fakat şimdi huzurunuzda bu dertler hakkında maruzatta bulunmak istemiyorum. Dördüncü günü böyle söylemeyi kendimce şarlatanlık addederim"⁵⁹ diyerek cevap vermiştir. Sovyet Hükümet-i Ziraat Komiseri tarafından Rusya'ya davet edilmiş ve bir müddet burada incelemelerde bulunmuştur.⁶⁰

Zirai meselelerin görüşüldüğü 13.5.1926 tarihli oturumda Mehmet Sabri Bey Ziraat vekilliğine bu alanda uzman olduğu için değil ama problem çözme becerisi ve yüksek idrakine binaen getirildiğini vurgularcasına şöyle der: "Efendiler! Heyeti muhteremeniz mükerreren söylediler. Ormancı değilim, ziraata vakıf değilim, baytar değilim, işte mütehassısın yaptığı yedi maddenin ilk bakışında beş maddesinin nakabili tatbik olduğunu söyledim." Ardından vekilliği süresince varolan uzmanları denetleyip ilmine güvendiği uzmanlardan yardım alarak yaptığı işleri anlatır.⁶¹

⁵⁶ TBMMZC, 1.1.1341(1925), Devre:2, Cilt:11 İçtima Senesi:2, 30.Toplantı, 337-339.

⁵⁷ Sabri Toprak'ın Ziraat Vekilliği dönemini inceleyen bir çalışma olarak bkz. Serhat Küçük, "Erken Cumhuriyet Dönemi Zirai Politikalarında Sovyet Etkisi: Mehmet Sabri Toprak Dönemi", *100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası*, ed. Yunus Koç, Mikail Cengiz, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yay., 2018, 875-884.

⁵⁸ TBMMZC, 12.3.1341(1925), Devre:2, Cilt:15 İçtima Senesi:2, 76.Toplantı, 421 ve 423.

⁵⁹ TBMMZC, 14.3.1341(1925), Devre:2, Cilt:15 İçtima Senesi:2, 77.Toplantı, 424.

⁶⁰ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu:030.18.1.1., Yer No: 16.67..13., Tarih: 4.10.1925, Sayı: 2678.

⁶¹ TBMMZC, 13.5.1926, Devre:2, Cilt:25 İçtima Senesi:3, 98.Toplantı, 104-107.

Posta ve Telgraf İşleri

Posta Kanunu münasebetiyle gerçekleşen 5.9.1339(1923) tarihli toplantıda mevcut hatlarla telgraf işinin ülkede yürüyemeyeceğini, altyapının yetersiz olduğunu, daha önce idare binası dört kez yanan Posta idaresinin eğer Ankara'daki telgrafhanesi yanacak olursa sekiz ay zarfında icabeden makinaları yerine koyma imkânı olmadığını anlatırken Bozok(Yozgat) mebusu Süleyman Sırrı (İçöz) "Telgraf ücretini alır, posta ile sevk edersiniz" diye öneride bulunur. Sükûnetini koruyan Mehmet Sabri Bey "Efendiler! Beyefendinin buyurduğu gibi posta ile sevk etmekten kurtulmak için hatları yapmamız lazımdır" diye cevap verir.⁶²

Yine de 26.11.1339(1923) tarihli oturumda "Benim için vesile-i şükran olmak üzere heyet-i celilenize arz edeyim. Gördünüz ki, Posta Kanunu serian çıktı. Mingayrihaddin hakkıma gösterdiğiniz emniyet ve itimat üzerine mütalâatımı kabul etmekle hâsıl oldu. Demek ki, böyle şeylerde ihtisasiyle alâkadar diğer kanunlarımızda da böyle mütehasısların mütalâalarını dinlemek suretiyle yürüyecek olursak müzakeremiz süratli olur ve çabuk işler çıkar⁶³" diyerek hem kısa zamanda önemli bir iş başarıldığını hem de Posta Kanunu'nun neredeyse kendisinin eseri olduğunu beyan etmiştir. Ayrıca son kısımda yine uzmanlığa verilmesi gereken önemin altını çizerek, meclis üyelerine çalışmalarda izlenmesi gereken yola dair tavsiyede bulunmuştur.

Şahsına Karşı Saygı

Teşkilat-ı Esasiye hakkında Kanun-ı Esasi Encümeni teklif ve mazbatasını münasebetiyle 16.3.1340 tarihli oturumda söz alan Dersim(Tunceli) Mebusu Feridun Fikri (Düşünsel) görüşlerini ifade ederken farklı kişiler tarafından salondan çeşitli itiraz sesleri yükselmektedir. Bu sırada yükselen "Asla!.." sözüne Feridun Fikri "Kimdir o asla diyen?" diye karşılık verir. "Asla"nın sahibinin Mehmet Sabri olduğunu anladığında ise şöyle der: "Efendim, Sabri Beyefendiye hiç hayret etmem, iki kanaat, iki noktai nazar, iki içtihat çarpışıyor. Sabri Beyefendinin kanaatlerine hürmet ederim. Nizamname-i Dahilî müzakeresi esnasındaki mütalâalarını unutmadım. Kendileri tanzimi hakkının hükümete verilmesi mütalâasında bulunmuşlardır. Hasım tâbirimdir. Binaenaleyh kendilerinin mütalâalarını da bedihi addederim."⁶⁴

Yine meclisin 4.döneminde 243 oyun kullanıldığı Meclis Reis Vekilliği oylamasında 115 oyla en fazla oyu aldığı celsede "Efendim, hakkımdaki muhabbet ve teveccühe fevkalade teşekkür ederim. Çok mütehasısım, bana rey veren arkadaşlarımdan istirham ediyorum reylerini

⁶² TBMMZC, 5.9.1339(1923) , Devre:2, Cilt:1, İçtima Senesi:1, 14.Toplantı, 436.

⁶³ TBMMZC, 26.11.1339(1923) , Devre:2, Cilt:3, İçtima Senesi:1, 58.Toplantı, 626.

⁶⁴ TBMMZC, 16.3.1340(1924) , Devre:2, Cilt:7/1, İçtima Senesi:2, 13.Toplantı, 550.

Küçük

Refet Beyefendiye(67 oyla ikinci çıkan aday) versinler” demesi meclise adım attığı andan itibaren başlayan, kendisine karşı duyulan güven ve saygının diğer dönemlerde de devam ettiğini göstermektedir.

Yabancıların Gözünden Mehmet Sabri

Mehmet Sabri Toprak'ın bazı faaliyetleri “dışarı”dan da takip edilmiştir.

İngiliz Elçi George Clerk'in Raporu

1926-1933 yılları arasında İngiltere'nin Türkiye büyükelçiliği görevini yürüten George Clerk temsilcilik faaliyetinin yanı sıra 1927 yılında tutmuş olduğu özel bir raporda o dönem Türkiye'nin önde gelen devlet adamlarını *Notes on the Leading Personalities in Turkey*(Türkiye'de Önde Gelen Şahsiyetler Hakkında Notlar) başlığı altında bir anlamda fişlemiştir. Elçinin tutmuş olduğu rapor daha çok asker ve siyasetçiler ile ilgili olup muhtemelen belirli alanlarda dış politikaya katkı sağlaması için İngiltere Dışişleri Bakanı Austen Chamberlian'a gönderilmiştir.

“Onun eski zamanlarına dair bilinen tek şey İttihat ve Terakki'nin umumi kâtipliğini yapmasıdır. 1919'da savaş zamanındaki faaliyetleri nedeniyle Malta'ya sürgün edildi. Temmuz 1923'te Saruhan Milletvekili seçildi ve Ağustos 1923'te Meclis Başkan Yardımcısı oldu. Mart 1925'te Tarım Bakanı oldu ve Ağustos 1926'daki İttihat ve Terakki Cemiyeti davaları sırasında, 1922'deki İttihat ve Terakki Cemiyeti liderleriyle olan ilişkisinin ifşasıyla pozisyonu zayıfladığı halde hala bu görevi sürdürüyor.

Sabri Bey kaba ama güler yüzlü biridir. Türkiye'de tarımın gelişmesi konusunda çok iyi fikirlere sahiptir. Kasım 1925'te gerçekleştirdiği Moskova ziyareti sırasında Rus yanlısı olduğuna dair güçlü işaretler verdi.”⁶⁵

İngiliz Basını

İngiliz basınında da Sabri Toprak ismine rastlanmaktadır. 11 Ağustos 1926 tarihli *The Daily Mail* gazetesinde “Tarım Bakanı Sabri Bey'in

⁶⁵ Ufuk Erdem'in “İngiliz Elçisi George Clerk'in 1927 Raporu (1927 Yılı Türkiye Fişlemeleri)”, (*Atatürk Dergisi* 3, sy 2, 2014, 48, 59-60.) adlı makalesi aracılığıyla haberdar olunan raporun İngiltere'deki orijinal nüshasına ulaşılmış ve Erdem'in rapordaki “Ağustos 1926'daki İttihat ve Terakki Cemiyeti davaları sırasında, 1922'deki İttihat ve Terakki Cemiyeti liderleriyle olan ilişkisinin ifşasıyla pozisyonu zayıfladığı halde” ifadesine çalışmasında yer vermediği tespit edilmiştir. National Archives, Foreign Office, 371/12321, 13.

hastalığı nedeniyle yakında görevinden ayrılacağı bildirildi” şeklinde bir haber yer almıştır⁶⁶. Ancak Toprak’ın söz konusu haberden sonra bir yıldan daha fazla süre vekillik görevini sürdüreceği olması bu haberin, kendisinin Sovyet Rusya’ya yaptığı seyahatten rahatsızlık duyan İngilizlerin bir temennisi olduğu şeklinde değerlendirilebilir.

Amerikan Yahudi Yıllığı

Ömrünün son dönemlerinde verdiği Türk dili yerine yabancı dil kullananların cezalandırılması⁶⁷ gibi teklifleri okyanus ötesinden de takip edilmiş ve Amerikan Yahudi Komitesi’nin her yıl düzenli olarak çıkardığı Amerikan Yahudi Yıllığı’nın 1939 yılı sayısında, Mehmet Sabri Toprak’a şu şekilde yer verilmiştir:

“Kasım 1937’de Türk Parlamentosu Üyesi Mehmet Sabri Toprak, tüm yabancı Yahudilerin, asimile olmamalarından dolayı Türkiye’ye girişlerinin yasaklanmasını önerdi. Fakat bu öneri mecliste reddedildi.”⁶⁸

Ölümü

Mehmet Sabri Toprak Manisa Mebusu olarak vazifesini sürdürürken 19.2.1938 tarihinde tedavi altında bulunduğu İstanbul’daki Alman Hastanesi’nde vefat etmiştir. Vefatıyla boşalan Manisa Mebusluğuna Faik Kurtoğlu seçilmiştir.⁶⁹

⁶⁶ The Daily Mail, 11.08.1926, 8.

⁶⁷ BCA, Fon Kodu:030.10.0.0., Yer No: 4.21..19., Tarih: 5.1.1938, Sayı:4200.

⁶⁸ Salim Nefes Türkay, *Online Anti-Semitism in Turkey*, New York: Palgrave MacMillan Pub., 2015, 20-28’den naklen Harry Schneiderman (Ed.), *The American Jewish Year Book*, Vol. 40, Philadelphia: Jewish Publication Society of America Pub, 1939, 336-337.

⁶⁹ BCA, Fon Kodu:030.10.0.0., Yer No: 75.496..6., Tarih: 8.4.1938, Sayı:1291.

Sonuç

Peyami Safa, Mehmet Şemsettin Günaltay için “birçok dini eserin ve makalenin yazarı, din âlimi, şeriatçı ve laiklik düşmanı M. Şemsettin Bey başka, eski Cumhuriyet Halk Partisi başvekili, laik, inkılapçı ve bunlardan da fazla olarak din öğretimi aleyhtarı Şemsettin Günaltay başkadır; bu iki şahsiyet yıllardan beri aynı vücutta birbirleriyle ihtilafsız ve kavgasız yaşamıştır” der. Hem Osmanlı hem de Cumhuriyet dönemlerindeki varoluşunu eksenini etrafındaki dönüş hızıyla izah eder⁷⁰. Peki neden şimdi konu Şemsettin Günaltay’a geldi? Sebebi şudur: Günaltay da İttihat ve Terakki’nin Ertuğrul(Bilecik) mebusu olarak Meclis-i Mebusan’da görev yapmış, Teceddüt Fırkası’nın kuruluşunda aktif rol almış, ardından Milli Mücadele kadrolarına dahil olmuş ve nihayet Cumhuriyet döneminde de meclis başkan vekilliği, Sivas mebusluğu, TTK başkanlığı ve hatta hükümet başkanlığı yapmış bir kişiliktir. Mehmet Sabri’nin geçtiği aşamalardan neredeyse birebir benzer şekilde geçmiştir. Ancak temel fark şudur ki Sabri Bey için kimse Peyami Safa’nın Günaltay için kullandığı bulunduğu kabın şeklini alan bir kişilik modelini çizemez. Sabri Bey, her iki dönemdeki varlığını çizgisini korumakla başarmış bir şahsiyettir.

Milli Mücadele döneminde insanüstü bir gayret ve fedakârlıklarla sağladığı fiili katkıyı mebusluk koltuğunda da sürdürerek yeni devletin inşasında hayati rol oynamıştır.

1914’ten 1923’e dek Posta, Telgraf ve Telefon işlerinin kanunsuz, nizamsız yürütülmesinin sakıncalarını anlatmış ve en nihayetinde bizzat kendi çabasıyla bunların hazırlanmasını sağlamıştır. Teknoloji transferi meselesinin alet satın almaktan ibaret olmadığını iki dönemde de muhataplarına anlatmaya çalışmıştır.

Meclis-i Mebusan oturumlarında en sık kullandığı ifadelerden biri “sulh zamanı”dır. Bu ifade hemen her konuda hali hazırda savaş içinde bulunulmasına rağmen kararların geleceği düşünerek alınmasını savunan tavrını yansıtmaktadır. Darüleytamların bütçesi ve sıtma ile mücadele meselelerindeki söylemleri de bu yönünü destekler niteliktedir. Yine kira artış oranının tartışıldığı oturumda paylaştığı anekdotla, ihtiyaç sahiplerinin sıkıntılarını yerinde tetkik ederek yakından izlediğini; siyasetçi karar alırken yüzde yüzün, başka bir deyişle toplumun tüm kesimlerinin menfaatini düşünmelidir söylemiyle de siyasetçinin taşıması gereken sorumluluğa dair inancını ifade etmiştir.

Kendisinin “İnsanlar için daima maziye bırakarak âtiden süratle istifadeye çalışmaları en mâkul bir harekettir” sözü de bir yetim ve muhacir

⁷⁰ Kamil Şahin, “Şemseddin Günaltay”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XIV, İstanbul: TDV Yay., 1996, 286-287.

olmasına rağmen bu kesimlerle ilgili konularda kanundan, düzenden yana tavrı alabilmesinin ardındaki düşünsel temeli işaret etmektedir.

Meclis çalışma saatlerinin arttırılması, vekillerin söylemlerinin bizzat takipçiliğini üstlenmesi gibi davranışları da ülkede parlamenter geleneğin yerleşmesine elinden geldiğince sağladığı katkılar arasındadır.

İleri görüşlülüğünün göstergelerinden biri TBMM'deki bir oturumda Dünya Savaşı tecrübesinden dersler çıkarıp büyük küçük demeden hemen her yerde ne olup bittiğinden haberdar olunması gerektiğini ve hatta sadece siyasi değil, sosyo-ekonomik gelişmelerin de takip edilmesinin önemini uzun uzun anlatmasıdır. Bir diğeri ise Musul Meselesi'nin görüşüldüğü ve meselenin Cemiyet-i Akvam'da ülke lehine çözüleceğine dair inançla ve milli duygularla ateşli konuşmalar yapılırken söz alıp Cemiyet-i Akvam'daki kişilerin kendi hükümetlerinin ve milli vicdanlarının etkisinde olduklarından lehte bir sonuç çıkmayacağını belirtmesidir.

Ziraat Vekilliğine ise ormancı, ziraatçı yahut baytar oluşundan ziyade problem çözme becerisi ve yüksek idrakine binaen getirilmiştir. Nitekim yurtdışında bu alanda incelemelerde bulunmak, liyakat esasına dayalı olarak alanda uzman kişileri görevlendirip onların hazırladığı planlara göre tarımın geleceğini tayin etmek gibi bilimsel ilkelerle vekillik yapması, bu tespiti destekler niteliktedir.

Yine TBMM'de Posta Kanunu konusunda şahsının bilgisine hürmet edilerek kanunun kısa sürede çıkmasından dolayı yaptığı teşekkür konuşması, ülkenin Posta Kanunu'nun neredeyse kendisinin eseri olduğunun beyanıdır.

Ancak bu sürecin kolay olmadığını bir örneği; kendisi telgraf hizmetinin kesintisiz sürmesine dair önerilerde bulunduğu bir oturumda, bir başka mebusun çıkıp “telgraf kesildiğinde telgraf ücretini alır posta ile sevk edersiniz” demesidir. Bu örnek kanun, nizamname eksikliği ile ekonomik, coğrafi ve iklimsel zorlukların yanı sıra ülke için birlikte çalıştığı mesai arkadaşlarının, meselelerin özüne inemeyen idrakiyle de uğraşmak zorunda kaldığını göstermektedir.

Bu noktada karşıt fikirler ileri sürmelerine karşın Feridun Fikri (Düşünsel) Bey'in meclis oturumunda Mehmet Sabri Bey'e duyduğu saygıyı açıkça belirtmesi ve kendisinin üçüncü meclisin dördüncü döneminde meclis reis vekilliği için diğer mebuslardan en çok oyu alan isim olması şahsına karşı duyulan güven ve saygının yıllar boyu sürdüğü anlamına gelir.

Eleştirisini yapmadan önce işin doğru ve güzel yanlarını övüp ardından tespit ettiği eksiklik yahut sakıncaları sıralayan ve sonunda da mutlaka kendi “çözüm” önerisini belirten üslubu, söz konusu saygıda muhakkak etkili olmuştur. Zira bu üslup kendisinin yapıcı eleştiri sahibi ve aynı zamanda problem çıkaran değil çözüm için ihtiyaç duyulan biri olduğunu göstermektedir.

Küçük

Teceddüt Fırkası günlerinde Mustafa Kemal ile arasında geçen diyalog ise, aralarındaki karşılıklı güven duygusunu yansıtmaktadır. Nitekim bu güvene dayalı omuz omuza mücadeleleri her ikisinin de vefat ettiği 1938 yılına dek sürmüştür.

Kaynaklar

I. Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu:030.18.1.1., Yer No: 16.67..13., Tarih: 4.10.1925, Sayı:2678.

BCA, Fon Kodu:030.10.0.0., Yer No: 4.21..19., Tarih: 5.1.1938, Sayı:4200.

BCA, Fon Kodu:030.10.0.0., Yer No: 75.496..6., Tarih: 8.4.1938, Sayı:1291.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DH.SAİD. 163/49.

BOA. MF. MKT. 484/44.

BOA. MF. MKT. 789/52.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC), 5 Temmuz 1330(1914),

Devre:3, Cilt:2, İçtima Senesi:1, 37.Toplantı.

MMZC, 2 Mart 1334(1918) , Devre:3, Cilt:2, İçtima Senesi:4, 60.Toplantı.

MMZC, 24 Mayıs 1330(1914) , Devre:3, Cilt:1, İçtima Senesi:1, 11.Toplantı.

MMZC, 26 Şubat 1334(1918) , Devre:3, Cilt:2, İçtima Senesi:4, 57.Toplantı.

MMZC, 29 Şubat 1331(1915), Devre:3, Cilt:2, İçtima Senesi:2, 44.Toplantı.

MMZC, 31 Mart 1334(1918) , Devre:3, Cilt:3, İçtima Senesi:4, 79.Toplantı.

MMZC, 5 Mart 1333(1917), Devre:3, Cilt:3, İçtima Senesi:3, 49.Toplantı.

MMZC, 6 Kanunuevvel 1333(1917), Devre:3, Cilt:1, İçtima Senesi:4, 14.Toplantı.

National Archives

Foreign Office, 371/12321

Türkiye Büyük Millet Meclis Zabıt Ceridesi (TBMMZC), 1.11.1339(1923) ,

Devre:2, Cilt:3, İçtima Senesi:1, 46.Toplantı.

TBMMZC, 1.1.1341(1925) , Devre:2, Cilt:11 İçtima Senesi:2, 30.Toplantı.

TBMMZC, 12.3.1341(1925) , Devre:2, Cilt:15 İçtima Senesi:2, 76.Toplantı.

TBMMZC, 13.5.1926, Devre:2, Cilt:25 İçtima Senesi:3, 98.Toplantı.

TBMMZC, 14.3.1341(1925) , Devre:2, Cilt:15 İçtima Senesi:2, 77.Toplantı

TBMMZC, 14.4.1340(1924) , Devre:2, Cilt:8/1, İçtima Senesi:2,
37.Toplantı.

TBMMZC, 16.3.1340(1924) , Devre:2, Cilt:7/1, İçtima Senesi:2,
13.Toplantı.

TBMMZC, 18.10.1340(1924) , Devre:2, Cilt:9, İçtima Senesi:2,
45.Toplantı.

TBMMZC, 19.3.1340(1924) , Devre:2, Cilt:7/1, İçtima Senesi:2,
16.Toplantı.

TBMMZC, 26.11.1339(1923) , Devre:2, Cilt:3, İçtima Senesi:1,
58.Toplantı.

TBMMZC, 27.12.1339(1923) , Devre:2, Cilt:4, İçtima Senesi:1,
75.Toplantı.

TBMMZC, 5.9.1339(1923) , Devre:2, Cilt:1, İçtima Senesi:1, 14.Toplantı.

II. Kitap ve Makaleler

“Malta Sürgünleri”, röportaj: İhsan Birinci, *Hayat Tarih Mecmuası*, sy 9 (1966): 22-26.

ALŞAN, R., “Cumhuriyetin Kuruluşu ve İlk Onbeş Yılında PTT İşletmesi”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi VI*, sy 17 (1990): 391-419.

BAL, M. A., *Sürgün Türkler Milli Mücadele Döneminde Malta Sürgünleri*, İstanbul: Gahura Kitabevi, 2007.

BİRİNCİ, A., “Bedirhan Paşazade Halil Rami'nin Hayat Hikayesi”, *Toplumsal Tarih*, sy 270 (2016): 76-88.

Darıışşafaka Türkiye’de İlk Halk Okulu, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1948.

DİKER, H., “Cumhuriyet’in İlk Döneminde Haberleşmenin Gelişimi: P.T.T. Örneği”, Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, 1995.

DOĞAN, Y., *Fenerbahçe Cumhuriyeti*, İstanbul: Tekin Yayınevi, 1989.

ERDEM, U., “İngiliz Elçisi George Clerk’in 1927 Raporu (1927 Yılı Türkiye Fişlemeleri)”, *Atatürk Dergisi* 3, sy 2 (2014): 47-62.

ERDİNÇ, E. Ş., *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Yargılamaları III: Ankara İstiklâl Mahkemesi ve Siyasî Yargılama*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2018.

Geçmişten Günümüze Posta, Ankara: PTT Genel Müdürlüğü, 2007.

GOLOĞLU, M., *Milli Mücadele Tarihi-V 1923 Türkiye Cumhuriyeti*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay., 2011.

GOLOĞLU, M., *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-I 1924-1930 Devrimler ve Tepkileri*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay., 2011.

GÖKOĞLU, A. B., *İnkılabımızda Posta ve Telgrafçılar*, İstanbul: İkbâl Kitaphanesi, 1938.

GÜRER, C. A., *Cepheden Meclise Büyük Önder ile 24 Yıl*, Derleyen: Turgut Gürer, İstanbul: Özkaracan Matbaacılık, 2006.

KÜÇÜK, S., “Erken Cumhuriyet Dönemi Zirai Politikalarında Sovyet Etkisi: Mehmet Sabri Toprak Dönemi”, *100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası*, ed. Yunus Koç, Mikail Cengiz, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yay., (2018): 875-884.

Milli Mücadele Döneminde Bekirağa ve Malta Anıları (1919-1921), haz. Mehmet Akif Bal, İstanbul: Özgü Yay., 2003.

Mustafa Abdülhalik Renda Hatırat, yay. haz. Aytaç Demirci-Sabri Sayarı, İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2018.

ÖZTÜRK, K., *Türk Parlamento Tarihi TBMM-II.Dönem 1923-1927*, c. III, Ankara: TBMM Vakfı Yayınları, 1995.

ŞAHİN, K., “Şemseddin Günaltay”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XIV:., İstanbul, TDV Yayınları, (1996): 6-287.

Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Malta Mektupları, haz: Ali Suat Ürgüplü, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay., 2015.

ŞİMŞİR, B. N., *Malta Sürgünleri*, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1976.

TANSU, S. N., *İki Devrin Perde Arkası: Teşkilat-ı Mahsusa Başkanı Hüsamettin Ertürk*, İstanbul: İlgı Kültür Sanat Yay., 2011.

The Daily Mail, 11.08.1926, 8.

TOSH, J., *Tarihin Peşinde*, çev. Özden Arıkan, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 1997.

TUNAYA, T. Z., *Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt II Mütareke Dönemi 1918-1922*, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yay., 1986.

TURAN, Ş., *Türk Devrim Tarihi, 3. Kitap 1.Bölüm Yeni Türkiye'nin Oluşumu (1923-1938)*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1995.

TÜRKAY, S.-TÜRKAY, N., *Online Anti-Semitism in Turkey*, New York: Palgrave MacMillan Pub., 2015.

YALÇIN, H. C., *Talat Paşa*, İstanbul: Ötüken Yay., 2018.

YILDIRIM, S., “Osmanlı'dan Cumhuriyete Bir Bürokrat ve Siyasetçi: Mehmet Sabri Toprak (1878-1938)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* XXIV, sy 71 (2008): 513-542.